

ઈતરજન

ihrva A. pa3iDya
Vaakane, +. raj ko3

કામૂ રચિત 'આઉટસાઈડર' વીસમી સદીની દસ ઉત્તમ નવકથાઓમાં મૂકી શકાય એવી નોંધપાત્ર રચના છે. એ માટે ૧૯૫૭માં કામૂન નોબેલ અપાયેલું. બે વિશ્વયુદ્ધોની એ સદી મૂલ્યનાશના જાગતિક અનુભવની સદી હતી. એમાં એમ પણખરો કે વ્યક્તિઓનાનું કશું મહત્વ બચ્યું નહોતું. વ્યાપક સત્યો તેમ વૈયક્તિક સભ્યો પણ પ્રશ્નાર્થ હેઠળ આવી ગયેલા. કામૂની આ રચના તો એથી પણ આગળની વાત કરે છે. આવા સમયોમાં વ્યક્તિ અને તંત્ર સાથે વિખૂટા પડી જાય છે કેમ કે તેમને જોડનરી કડી શોધી જડતી નહોતી. કડીના અભાવનું નામ છે એલ્સર્ડ અસમ્બદ્ધતા, અસંગતિ, જોકે કામૂ એમ પણ સૂચવે છે કે અસંગતિને ઓળખી લેવાય એનો સહજ સ્વીકાર કરી લેવાય તો ઘડી બે ઘડીની સુસંગતિ અશક્ય નથી.

નવલકથાનો નાયક મ્યરસો એમ કહે છે કે મેં આરબની હત્યા નથી કરી, એ એક અકસ્માત હતો. તડકાને લીધે થયું છે. કોણ સ્વીકારે? જજમેન્ટ કોણ કરે?

કોર્ટ પુરાવા માગે કહે,કાયદાની દૃષ્ટિએ તું આરબનો હત્યારો છો. પાંચ પાંચ ગોળી મારી છે. સમાજ તો હસે; પુરવાર કરવાય શું કામ થોભે? એનું જજમેન્ટ પહેલેથી વાહિયાત વીગતો પર સુસ્થિર છે. આરબને તેં માર્યો છે તે તો તું પણ સ્વીકારે છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ તું તારી માતાનો પણ હત્યારો જ ગણાય. તારાથી દૂર વૃદ્ધાશ્રમમાં જીવન ગુજારતી'તી. તેં એની સારસંભાળ નહી લીધેલી. એ મરી ત્યારે તારાં વર્તન વ્યવહાર શુષ્ક હતા! કેમ કે તું અમારા જેવો નથી. બહારનો છો, સ્ટ્રેન્જર છો, વિચિત્ર માણસ. દુનિયાદારીની પરવા કરનારો નથી. આઉટસાઈડર, ઈતરજન; એટલો જ અતડો, કઠોર માતાનો કિસ્સો આગળ કરીને મ્યરસો પર આમ 'લાગણીહીનતાનો આરોપ' મુકાયો છે, એટલું જ નહીં, તેને 'ખૂનના આરોપ' સાથે જોડાવામાં આવ્યો છે.

ધર્મ પ્રાયશ્ચિત ઈચ્છે, કહે કે કબૂલ કર. મ્યરસો શું કબૂલે ? શું એમ કહે છે કે પોતે ચાહીને હત્યા કરી છે ? ચાંદીનો કોસ મ્યરસો સામે ઝુલાવતાં મજિસ્ટ્રેટ એને પ્રાયશ્ચિત માટે વિનવે છે એ આખા પ્રસંગની વાત કરતાં મ્યરસો આપણને જણાવે છે કે 'એમણે મને કહ્યું તેઓ ઈશ્વરમાં માને છે ને અધમમાં અધમ પાપી પણ ઈશ્વરની ક્ષમા પામી શકે છે. પણ એને પશ્ચાતાપ થવો જોઈએ. પછી મ્યરસો સરસ ઉમેરે છે : એઓ હું ઈશ્વરમાં માનું છું કે નહીં એવું પૂરી ગંભીરતાથી પૂછવા લાગ્યા. ને જ્યારે મેં કહ્યું કે નથી માનતો ત્યારે તેઓ ધૂંવા પૂવા થઈને ઢગલો થઈને ખુરશી પર બેસી ગયા 'જો કે એમને તો 'પાકી ખાતરી' હતી કે બધા જ માણસો ભગવાનમાં માને છે, જે લોકો એને તરછોડે છે તેઓ પણ એમ માને છે કે જો કદી ઈશ્વરને વિશે તેઓને શંકા જાય તો એમના માટે 'જિન્દગી અર્થહીન બની જાય.' મ્યરસો કહે છે એમણે રોષે ભરાઈ ને મને પૂછ્યું કે એમની જિન્દગી અર્થહીન બની જાય એવું હું ઈચ્છું છું કે કેમ ? મ્યરસો આપણને જણાવે છે કે એમાં મારી ઈચ્છાનો સવાલ ક્યાં આવ્યો તે મને સમજાયું નહીં અને મેં એ મુજબ કહી પણ દીધું. છેલ્લે મેજિસ્ટ્રેટ એમ કહે છે કે એમની પાસે આવેલા બધા જ ગુનેગારો કોસને 'ભગવાનની યાતનાના પ્રતીકને' જોઈને રડી પડ્યા છે. ત્યારે મ્યરસો આપણને બહુ સુંદર વાત કરે છે. એ લોકો ગુનેગાર હતા માટે રડી પડ્યા એમ હું કહેવા જવાની અણી પર હતો પણ પછી મને લાગ્યું કે હું પણ એ જ વર્ગનો કહેવાઉં. ગમે તેમ પણ એ વાત હું મારા મન પાસે સ્વીકારાવી શકતો ન હતો. અહીં મ્યરસો એમ સૂચવી રહ્યો છે કે પોતે બીજા ગુનેગારો જેવો ગુનેગાર તો છે જ પણ નથીયે ખરો! એક તરફ, દુનિયાદારીનો સ્વીકાર, પણ બીજી તરફ એમ કરવા જતાં જન્મેલી સ્વકીય સત્યની અમૂઝવાણભરી અવહેલના.

ખરેખર તો મ્યરસો ઝંખે છે સ્વકીય સત્યનો સ્વીકાર. એમ કે એ અકસ્માત હતો, ખૂન નહોતું. પોતે ગુનેગાર નથી. કોર્ટ એનો ન્યાય નથી કરી શકતી. કેમ કે કોર્ટ દેખતી હકીકતોને નજરઅંદાજ કરી શકે નહીં, કહો કે, તથ્ય અને સત્ય વચ્ચે ભેદ કરવાનું એનું ગજું નહીં, ધર્મ તો તથ્ય અને સત્ય બેયને વટી જઈને એને પાપ ગણે, એકરાર કરવા કહે. એ માટે દબાણ કરે, કેમકે ધર્મ પાસે એ સિવાયનો કશો કારગત ઉકેલ હોય નહીં. પરિણામે પોતાને પુરવાર કરવામાં મ્યરસો ધરાર નિષ્ફળ નીવડે છે. યોગ્ય અને ખરૂ જજમેન્ટ ક્યાંયથી મેળવી શકતો નથી.

ખરેખર તો આ નવલકથામાં મ્યરસોનું જજમેન્ટ વાચકો પાસે છે. ધર્મ, કોર્ટ કે લોકો પછી મ્યરસોનો ખરો ન્યાય તોળનાર કોઈ હોય તો વાચકો છે. આરબની હત્યા અને અદાલતમાં મુકદ્દમાનું આલેખન કામૂએ સુંદર રીતે કર્યું છે પણ તેનુંયે કથન મ્યરસો પાસે કરાવ્યું છે. આખી વાર્તા મ્યરસો મુખે રજૂ કરી છે. વાચકો મ્યરસોના જીવનમાં જે બનતું ચાલ્યું તેને તસુતસુમાં જોઈ શક્યા છે. એથી નિરંતર મ્યરસો સાથે રહ્યા છે. મ્યરસોએ પણ એમની આગળ કશું છુપાવ્યું નથી. દરેક બાબતે દિલ ખોલીને વાત કરી છે. રીપોર્ટ આપતો હોય એ રીતે સતત બધું જણાવ્યા કર્યું છે. એ એવા નિખાલસ સ્વભાવનો છે. પરિણામે વાચકો એની પળે પળના સાક્ષી રહ્યા છે. મન વચન અને કર્મ પાછળની એની સાચી વ્યક્તિતા ને પ્રમાણી શક્યા છે. બલકે એને પૂરી અનુકંપાથી, સૌહાર્દથી માનપૂર્વક જોઈ શક્યા છે. એને વિશેનું વાચકોનું માન એની ચરમસીમાએ ત્યારે પહોંચે છે જ્યારે રચનામાં મ્યરસો ધંધાદારી ગુનેગારોથી જુદો પડે છે. એ રીતે કે એ પોતાના કૃત્યનો, આરબની હત્યાનો, જરા જેટલાંય અસ્વીકાર નથી કરતો. છટકી જવાનું નથી કરતો અરે, સામેથી માગે છે કે પોતાને સજા તો થાય જ ! એને દેહાંતદંડની સજા થાય છે. વાચકો જોઈ શકે છે કે જડ તંત્રનો સાક્ષાત અનુભવ એને તેને પ્રતાપે થયેલી સજાનો સ્વીકાર નાચકને ક્રમેક્રમે કેવું તો આશ્વાસન અર્પે છે. સજા એના માટે સજા જ નથી રહેતી! પાદરી સાથેના પ્રસંગમાં બરાડા પાડીને છેલ્લે એ શાંત થઈ જાય છે. કહે છે— 'રોષના મોટા મોજાએ મને જાણે ધોઈને સ્વચ્છ કરી નાખ્યો હતો. હવે મારામાંની આશા ઉપેચાઈ ગઈ હતી અને તારાથી છવાયેલા આકાશ તરફ જોતાં પહેલીવાર મેં મારું હૈયું આ વિશ્વની વ્હાલસોઈ ઉદાસીનતાને ખોળે મૂકી દીધું. આ જાતની લાગણી થવી, બંધુતા અનુભવવી, એથી મને લાગ્યું કે હું સુખમાં હતો અને હજી સુખમાં જ છું. એ તો એટલે લગી ઈચ્છે છે કે એને દેહાંતદંડ આપવામાં આવે તે દિવસે પ્રેક્ષકોનું મોટું ટોળું ભેગું થયું હોય' અને એ લોકો એને 'ગંદી ગાળોથી નવાજતાં હોય.' પાછું એ પ્રમાણે એ માટે ઈચ્છ્યું કે બધું હેમ ખેમ પાર પડે, પોતાને ઓછું એકલવાયું લાગે ! મ્યરસોની આ ઈતરતા એને આ નવલનો 'નાયક' તો ઠેરવે છે, જેને 'પ્રતિનાયક' પણ કહી શકાય; સાથેસાથે સ્ટ્રેન્જર, વિચિત્ર માણસ, આઉટસાઈડર, ઈતરજન પણ ઠેરવે છે. જો કે સરવાળે તો એમ સૂચવાય છે કે આ બસૂરી દુનિયામાં આ માણસ એક ધ્યાનપાત્ર વ્યક્તિમત્તા છે.

માના મરણના સમાચારથી નવલકથા શરૂ થાય છે. બે ભાગમાં છે, પહેલા ભાગમાં માના મૃત્યુ પછીની દફનવિધિનું અને દરિયાકાંઠે આરબની હત્યાનું નિરૂપણ છે. બીજા ભાગમાં મ્યરસોની ધરપકડ, કોર્ટમાં મુકદ્દમો, અને છેલ્લે શિરચ્છેદની સજા ફરમાવતો ચુકાદો. પહેલા ભાગમાં છ અને બીજામાં પાંચ એમ સહેતુક ખણ્ણ પણ પાડેલા છે. નવલકથાના વસ્તુના એવા સૂઝભર્યા વિભાજનને રૂપરચનાને પ્રગટાવી કે રૂપરચનાએ વિભાજનને પ્રગટાવ્યું એ પ્રશ્નથી શરૂ કરીને કામુની સંયત સર્જકતાની ભાળ મેળવી શકાય અને નક્કી કરાય કે ધંધાદારી નવલકથાકારોની એ કેટલા જુદા હતા.

એક સામાન્ય નોકરિયાત જેવા મ્યરસોને એવું જ્ઞાન થોડું હોય કે જીવન અસંગત છે? એ તો સ્વાભાવિક જ પોતાના સઘળા સંદર્ભો સાથે સુસંગત રહ્યો છે. શેરી અને આસપાસનાં પાડોશીઓને એણે સાચવ્યાં છે, કોઈને દુભવ્યાં નથી, કોઈ પાસે કશી આશા—અપેક્ષા નથી સેવી બલકે પરગજુ રહ્યો છે.

મ્યરસો બે સ્ત્રીઓથી સવિશેષે સંબંધિત છે. એકતો એની મા, નિશ્ચિત સંબંધ છે. મા સંબંધ સદા અવ્યાખ્યેય, તેને પુરવાર ન કરી શકાય, માત્ર અનુભવી શકાય એવો. છતાં મ્યરસોનાં મમત્વ વગરની તટસ્થતા છે. માની દફનક્રિયા વખતે એણે ભારે સ્વસ્થતા દાખવી હોય છે. વિધિ કરનારો મ્યરસોને પૂછે છે ! શું હશે એમની ઉમ્મર ? ત્યારે કહે છે, 'ઉમ્મર થોડી વધારે તો ખરી જ ! માની ઉમ્મરનો સાચો આંકડો એને યાદ નથી. પણ આપણને તરત જણાવે છે. 'સાચું કહું તો મારી માની ઉમ્મર કેટલી હતી તેની મને જાણ નહોતી' એમ પણ જણાવે છે કે 'મારી માની દફનક્રિયા વખતે હું બહુ ઉર્મિજડ બનીને વર્ત્યો હતો એવી માહિતી પોલીસે આપી લાગે છે.' મારા પરના ખૂનના આરોપ સાથે મારી માના મરણનો કશો સંબંધ નથી એમ મેં કહ્યું ત્યારે વકીલે માત્ર એવો જવાબ આવ્યો કે કાયદા વિશે મને ગતાગમ નથી તે બતાવવા માટે આટલું પૂરતું છે. 'મારી મા મને વહાલી હતી એટલું તો હું સચ્ચાઈથી કહીશ પણ એનો ઝાઝો અર્થ નથી. બધા જ માણસો પોતે જેને ચાહતા હોય છે તેનું મોત થાય એમ કોઈક કોઈક વારતો ઈચ્છતા હોય છે.' છતાં મ્યરસો એમ પણ જણાવે છે કે ' મા ન મરી ગઈ હોત તો મારું એવું મને જરૂર થયું હતું.' મ્યરસોની આ સાલસતા એની વિલક્ષણ વ્યક્તિતાને સૂચવે છે બીજો પ્રશ્ન પૂછાયેલો : 'માને ચાહતો હતો કેમ ? ઉત્તર હતો, 'હા સૌ પોતાની માને ચાહે છે એમ!' મ્યરસોમાં માતા પ્રત્યે ભલે તટસ્થતા સાથેનો પણ સહજ સ્વયંભૂ પ્રેમ હતો. એ પ્રેમની તુલનામાં મા વિષેની પૃચ્છાઓ ચીલાચાલુ ઉપલક ને કશા મતલબ વિનાની વ્યર્થ હતી.

બીજી સ્ત્રી ઓફિસની ટાઈપિસ્ટ મેરી કાર્ડોના માનાં મરણ પછી ના તરતના સમયમાં એક તરાપા પર એણે એની જોડે સહાયન કર્યું હતું. રાતે સિનેમા જોવા લઈ ગયેલો, કોમિક ફિલ્મ! છતાં સંબંધ અનિશ્ચિત છે. એ એની પ્રિયા છે? રખાત છે? મુકદ્દમા વખતે વારંવાર કેદીની રખાત કેદીની રખાત એવો ઉલ્લેખ થાય છે ત્યારે મ્યરસો એટલું જ કહે છે કે એ એ ના માટે માત્ર મેરી હતી. મિત્ર ખરી પણ લગ્ન થવાના ? કશું જ નક્કી નથી એકવાર મેરી એ એને પૂછેલું કે એ એને યા હે છે કે કેમ, ત્યારે મ્યરસોએ એવો જવાબ આપેલો કે 'એવા સવાલનો કશો મતલબ નથી. ખરેખર નથી, 'પછી આપણને કહેલું : 'પણ મને લાગે છે કે કદાચ હું એને નહીં યાહતો હોઉં.' એની આવી સાચકલાઈ પણ નોંધપાત્ર છે. છતાં, લગાવ એટલો જ છે. વાતને સરળ કરી દેતાં છેવટે કહી આપે છે, 'તારી જ્યારે ઈચ્છા થશે ત્યારે આપણે પરણી જઈશું, કોટડીમાં કેદ મ્યરસોને મેરી એકવાર મળેલી, પહેલી ને છેલ્લીવાર કેમ કે કોર્ટે પછી ના પાડેલી— એ કારણ કે એ એની 'પત્ની' નહોતી. મેરી અનિશ્ચિત સંબંધનું નામ છે. છતાં, નર—નારી વચ્ચેના સૂહજ સ્વયંભૂ પ્રમેનું પણ નામ છે. તેમ છતાં છેવટે મ્યરસો એ વિશે પણ બેતમા થઈ જાય છે. યુકાદો આવી ગયા પછીની એક ક્ષણે એમને એમ પણ થાય છે કે મેરી આ ઘડીએ કોઈ નવા પુરુષમિત્રને ચુંબન કરતી હોય તો એથી ય શું ?

મ્યરસોને એની જ શેરીનો કોઈ રખડલ રેમો સિન્ને મળતો રહેતો હોય છે. રેમોનું કોઈ છોકરી જોડે લફરું હોય છે. એ કારણે છોકરીના ભાઈ જોડે એને ઝઘડો થયો હોય છે. ક્રમે ક્રમે છોકરી એને બેવફા, બલકે વેશ્યા લાગવા લાગેલી. એને પાઠભણાવવા મથતો રેમો મ્યરસો પાસે પત્ર લખાવે છે. મ્યરસો લખી આપે છે. મ્યરસોના સ્વભાવમાં રહેલું આ મળતાવડાપણું પણ એટલું જ નોંધપાત્ર છે.

રેમો જેવા અલ્પપરિચિતની વંઠલ રખાત માટે પત્ર લખીને એણે અનોખો પડોશીધર્મ બજાવેલો. એથી બન્નેને મૈત્રીનો અહેસાસ થયેલો. એના કહેવાથી મ્યરસો અલ્લખર્સના દરિયાકાંઠેની રવિવારીય પાર્ટીમાં ગયેલો. મૈત્રીધર્મ બજાવેલો. આ સઘળું વર્તન જાત—સચ્ચાઈભર્યું. એટલે કે આત્મસત્યથી સંભવેલું નર્યું માનવીય હતું.

છતાં, વૈચિત્ર્ય તો જુઓ કે મ્યરસોનું એ નિષ્કારણ માનવ્ય જ એના વિનાશનું કારણ બન્યું. એથી જ એના કરુણ અંતનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો. પેલી છોકરીને કારણે બે આરબો રેમોના દુશ્મન થયેલા. કશી પણ અંગત દુશ્મનાવટ નહોતી છતાં મ્યરસો એમાંના એકની હત્યા કરે છે. પહેલી ગોળી માર્યા પછી બીજી ચાર મારે છે. મેજિસ્ટ્રેટે પૂછ્યું: 'તમે એક પછી એક પાંચ ગોળીઓ શા માટે છોડી?' મ્યરસોને આ પ્રશ્ન 'નાર્કિક સંબંધ વિનાનો' લાગેલો. સમજાવે છે કે 'પાંચ સાથે છોડી નહોતી, પહેલા એક છોડી હતી અને પછીથી ચાર થોડે થોડે અંતરે છોડી હતી. મેજિસ્ટ્રેટે નવો પ્રશ્ન કરેલો : 'પહેલા અને બીજી ગોળીબાર વચ્ચે તમે અંતર શા માટે પાડ્યું ?' સાંભળીને મ્યરસોને ફરીથી બધું ચકરાવા લેતું લાગે છે. જણાવે છે કે 'તડકામાં લાલચોળ દરિયાકાંઠો અને મારા ગાલને અડી જતી ઉની લૂ અને, આ વખતે મેં કશો જવાબ વાળ્યો નહીં. મેજિસ્ટ્રેટ કેડો મેલતા નથી, આગળ પૂછે છે 'પડી ચૂકેલા માણસને તમે શા માટે ગોળીથી વીધ્યે ગયા, શા માટે ?' મ્યરસો આપણને કહે છે, 'હું કશું બોલ્યો નહીં, કેમ ? કેમકે એવા સવાલનો એની પાસે, કામૂ પાસે, કે દુનિયાની કોઈપણ વ્યક્તિ પાસે, કશો જવાબ હોતો નથી. રચના એમ સૂચવે છે કે હેતુ વિનાના ગુનાને ઉકેલી શકાતો નથી. અને તેથી છેવટનો ન્યાય ગૂંગળાયેલો, અધ્વર રહી જાય છે. મનુષ્યજીવનની એ નિર્નામ લાચારી છે. જોકે, કહેવાયું છે તેમ આ 'હાથે કરીને વહોરી લીધેલી 'આફતની વાર્તા' પણ છે. માણસ માનવતા દાખવવા જાય તો પણ ફસાય, બાપડો ભલમનસાઈથી દોરવાઈને ન કરવાનું કરી બેસે, અને દેહાંતદંડ પણ પામે, એવું ગહન અસંગત છે આ જીવન.

એબ્સર્ડની અસંબદ્ધની કે અસંગતની અવધિ તો એ હતી કે મ્યરસો એકપણ કારણ નહોતું છતાં દરિયાકાંઠે ચોથી વાર ગયો અને એકલો ગયો. ગયો તો ગયો, એણે હત્યા કરી, જુઓ, દરિયા પ્રતિ એ ચાર વાર ગયો છે. એ સમગ્રમાં સંભવેલી એની મનોગતિ અને તેમાં ઉદ્ભવેલી વિવર્તલીલા મનોવિજ્ઞાનીને પણ હંફાવે એવી અગમ અને જટિલ છે. પહેલીવાર એ મેરી અને મેસો દરિયામાં તરવા ગયેલાં. આખો પ્રસંગ મ્યરસો અને મેરી વચ્ચેનો પ્રેમ સંબંધની ઉલ્લસિત સચ્ચાઈને છતી કરે છે.

જન્મયા પછી બીજી વાર દરિયાકાંઠે રેમો, મ્યરસો અને મેસો ગયેલા, ખાલી લટાર મારવા, અને ત્યારે ત્યાં એમને ભૂરા લેંધા પહેલો, દૂરથી એમની તરફ આવતા પેલા બે આરબોનો ભેટો થયેલો. સમય પારખીને ત્રણેએ પ્લાન બનાવી લીધેલ, રેમો કહે છે : 'સાંભળો, જો મામલો બીચકે તો મેસો તું બીજાને સંભાળજે, હું જેણે મારો પીછો પકડ્યો છે તેને પહોંચી

વળીશ અને મ્યરસો તારે જરૂર પડે ત્યારે અમારી મદદે આવવાનું અને જો કોઈ ત્રીજો ફૂટી નીકળે તો તેને પહોંચી વળવાનું.' પછી આરબો જોડે મારામારી થાય છે. જેમાં રેમો ઘવાય છે ત્યારે મેસો અને રેમો દાકતરને ત્યા ગયા હોય છે એ દરમ્યાન મ્યરસો આખો કિસ્સો મેરી અને મેસોની પત્નીને કહી બતાવે છે.

જો કે મ્યરસો આપણને એમ જણાવે છે કે 'એ કામ મને બહુ ગમ્યું નહીં. પછી મારો વાતમાંથી રસ ઉડી ગયો અને હું દરિયા તરફ જોતો જોતો સિગારેટ ફૂંકવા લાગ્યો. આ પછી 'સહેજ હવા ખાઈ આવું' કરીને રેમો વળી દરિયા પર જાય છે તે પછી 'તરત' મ્યરસો એની પાછળ જાય છે. એટલે કે એવી અકારણ માનસિકતા લઈને ત્રીજી વાર જાય છે. દરિયાકાંઠાના છેડે એક નાના વૉકળા આગળ બીજો પહોંચે છે. ત્યાં મ્યરસો ફરીથી 'ભૂરો લેંધો પહેરેલા બે આરબોને રેતીમાં આડા પડેલા જુએ છે મ્યરસોને એ લોકો આમ તો નિરૂપદ્ધવી લાગતા હતા, કેમ જાણે એમના મનમાં કશું વેરઝેર હોય નહીં ! અરે, એમાંનો એક તો નાની સરખી વાંસળી વગાડતો'તો ! દરમ્યાન રેમોનો હાથ રિવોલ્વરવાળા ખિસ્સામાં જાય છે ને એ મ્યરસોને પૂછે છે 'પેલાને એક ગોળી લગાવી દઉં ? ત્યારે આપણો ભલો નાયક પોતાને 'જે પહેલું સૂઝ્યું તે કહી નાખે છે શું? હજ એ તારી જોડે કશું બોલ્યા નથી. એ કશું બોલે કરે તે પહેલા એને ઠંડે કલેજે વીંધી નાખવો તે હિચકારપણું કહેવાય. 'આગળ એ એમ પણ કહે છે કે' એ ચપ્પુ ન કાઢે ત્યાં સુધી તારે ગોળી કાઢવાનું કશું કારણ નથી.' હિચકારાપણાને વિશેની મ્યરસોની આ સમજ નરી વાજબી અને હડાપણભરી હતી, પણ કોર્ટવાળા કે ધર્મવાળા એને કેમ ના સમજી શકે ? એવી એની શુભ દ્રષ્ટિમતિની એમને કશી ગતાગમ કે વિસાતય ખરી ?

તેમ છતાં પેલી અકળ દિશાહીનતા મ્યરસોને સંડોવીને રહે છે? બને છે એવું કે રેમોને 'ચટપટી' થયા કરે છે. પેલો વાંસળી વગાડ્યે રાખે છે આ બન્નેની હિલચાલ પર પેલા બન્ને નજર રાખી રહ્યા હોય છે. ત્યારે મ્યરસોને આવું સૂઝે છે સાંભળ, તું જમણી તરફનાને પહોંચીવળ અને રિવોલ્વર મને આપી દે. જો બીજો ચપ્પુ કાઢે તો હું એને ગોળીએ દઈશ. અને રેમો રિવોલ્વર મ્યરસોના હાથમાં મૂકે છે. રિવોલ્વર 'સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકી ઉઠે છે. કશું થતું નથી. મ્યરસો કહે છે એમ આખી દુનિયા જાણે સૂર્યના પ્રકાશ અને દરિયાની વચ્ચેની એ રેતીની પટ્ટી પર થંભી ગઈ હતી. મ્યરસો ઉમેરે છે, બહુ મહત્ત્વનું છે, 'અને ત્યારે મને લાગ્યું કે ગોળીબાર કોઈ કરે કે ન કરે તોય એનો અંજામ તો એકસરખો જ આવવાનો હતો.'

એવામાં આરબો એકાએક અદ્રશ્ય થઈ જાય છે બન્ને બંગલે પાછા ફરે છે ત્યારે રેમો લાકડાના પગથિયાં ચઢી જાય છે પણ મ્યરસો સહેજ ઉભો રહે છે. મ્યરસો કહે છે : 'તડકો મારા માથામાં હથોડા મારતો હતો અને પગથિયાં ચઢવાનીને સ્ત્રીઓ જોડે હળીભળીને વાત કરવાની મારામાં કશી હામ રહી નહોતી. ગરમી એટલી તો સખત હતી કે જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં ઉભા રહેવું એટલું જ આકરું હતું ત્યાં પણ આકાશમાંથી આંખને આંજી નાખતો પ્રકાશનો પ્રવાહ એક સરખો વહી જ તો હતો. અને થોડીવાર પછી હું દરિયાતરફ ચાલવા લાગ્યો. 'આરબો પોતાની જગ્યાએ જેમના તેમ હતા. રેમો ઘરે હતો, આખી દુર્ઘટના આપેઆપ ટળી હતી, તેમ છતાં, જેને કશી જ લેવા દેવા હતી નહીં એ મ્યરસો ચોથીવાર દરિયે પહોંચી જાય છે.

હવે એકલો એ હતો ચોપાસના તાપથી સંતૃપ્ત પરિવેશ વચ્ચે. એની તો એમ ધારણ હતી કે 'એ પ્રકરણ હવે પુરું થયું છે' હું આવવા નીકળ્યો ત્યારે મારા મનમાં તો એ વિશે વિચાર સરખો નહોતો. પણ એને ક્યાં ખબર હતી કે એ પ્રકરણ એના દ્વારા પૂરું થવાનું હતું ને એથી એના જીવનનો બેઢંગ અંત આવવાનો હતો!

મ્યરસો કહે છે ! મને જોતાંવેંત આરબ સહેજ ઉંચો થયો અને એનો હાથ ખિસ્સામાં ગયો. કુદરતી રીતે જ મારો હાથ ખિસ્સામાં રિવોલ્વર તરફ ગયો. પછી એ આરબ પાછો હટી ગયો. પણ એના ખિસ્સામાંથી એણે હાથ બહાર કાઢ્યો નહીં. આગળ કહે છે : જાણે એ કલાક સુધી સૂરજે કશી ગતિ જ કરી નહોતી. મારે માત્ર પાછા વળીને આ વિશે કશો વિચાર કર્યા વિના ચાલ્યા જવાનું હતું. પણ ગરમીથી થરકતો આખો રેતાળ કાંઠો મને પીઠ પાછળથી જાણે ધક્કો મારતો હતો.

મ્યરસો આપણને જણાવે છે : મારી માને દફનાવતી વખતે જેવી ગરમી હતી તેવી જ આ ગરમી હતી. ને ત્યારેય મને આવી જ અસુખકર લાગણી થઈ હતી. કહે છે : મારે એકાદબે વાર ચાલીને તડકાની બહાર નીકળી જવું જોઈતું નહોતું.

પણ મેં એક ડગલું માત્ર એક જ ડગલું આગળ ભર્યું ને પેલા આરબે છરો બહાર કાઢ્યો ને તડકામાં મારી સામે ધર્યો. જોઈ શકાય છે કે આક્રમણની શરૂઆત મ્યરસોએ નથી કરી, આરબે કરી છે.

છેલ્લી ક્ષણોને મ્યરસો આ રીતે વર્ણવે છે : 'પછી બધું મારી આંખ સામે ચકકર ફરવા લાગ્યું. દરિયામાંથી ઉની લૂનું મોજું આવ્યું. આકાશ આ છેડેથી તે પેલા છેડા સુધી કડક દઈ તૂટી પડ્યું ને વચ્ચેની તિરાડમાંથી અગ્નિની મોટી જવાળા વરસી પડી. મારા શરીરની એક એક શિરા પોલાદની કમાન જેવી બની ગઈને રિવોલ્વર પરની મારી પકડ સખત બની. રિવોલ્વરનો ઘોડો હાલ્યો ને એના કંદાનો નીચેનો ભાગ મારી હથેળીમાં હાલવા લાગ્યો. આ પછીના એનાં આ વચનો અવિસ્મરણીય છે : કહે છે હું જાણતો હતો કે આ દિવસની સમતુલાનો મેં ભંગ કર્યો હતો. આ કાંઠા પરની જે વિશાળ શાન્તિમાં હું સુખી હતો તેનો પણ મેં ભંગ કર્યો હતો. સમતુલા જળવાયેલી અનુભવાય, આ જગની વિશાળ શાન્તિમાં સુખ અનુભવાય, જીવને સારૂ લાગે, એટલી સંવાદી જીવનપણો તો પ્રત્યેક માણસને મળતી હશે— કહો કે મળતી હોય છે. ધારી શકાય કે કશી અકળ વૃત્તિ એની પાસે, પછીની તરતની પળોમાં જ, બધું ઉધું કરાવીને રહે છે. એટલે એ સમતુલાને ફેદી નાખે છે, સૂરને વેડફી મારે છે. એટલું જ નહીં, પોતાની એવી અવળચંડાઈને પાછો ઘૂંટે છે. મ્યરસોએ જણાવ્યું છે 'જડ થઈ ગયેલા શરીર પર મેં વધુ ચાર ગોળી ઝીંકી, શરીર પર ગોળીનાં નિશાન દેખાયાં નહીં, દરેક ગોળીબાર ભવિષ્યમાં થનારા મારા વિનાશનો ઘોંઘાટભર્યો સ્વીકાર જાણે કે હતો.'

જોઈ શકાય છે કે પોતાના કૃત્ય પાછળ સંતાયેલી તમામ માનસિકતાથી મ્યરસો સભાન જરૂર છે, પણ સાથોસાથ, એ એટલો જ અવશ પણ છે. એ સમ્પ્રજ્ઞતા એને બચાવી શકતી નથી. અસંગતિનો વિજય થાય છે. એટલે કે જીવનનો વિજય જો કે એ જ સમ્પ્રજ્ઞતા એને કૃત્યના પરિણામનો સ્વીકાર કરવા પણ કહે છે. કૃત્ય એને તેનું પરિણામ એના માટે ઝાઝી આનાકાનીનો વિષય નથી રહેતો. ખરેખર તો એ બન્નેની સહોપસ્થિતિનો એ દ્રષ્ટા બને છે. સમજાય છે કે સમ્પ્રજ્ઞતા એ આ મનુષ્યનું અંતરતમ. એટલે, અસંગતિના સુધુબધુપૂર્વક કરાયેલા સ્વીકારનો વિજય થાય છે. માણસને કર્મ અને ફળ વચ્ચેનો વિસંવાદ દેખાય ખરો, પણ તેનો અંગીકાર કરવાનું એનમાં ધૈર્યબળ, જિગર ન હોય. મ્યરસોમાં એ બળ છે. એટલું જ નહીં એ બળ એના આત્મસત્યનું રસાયન છે. દેખીતું છે કે એવી સાચકલાઈને જગતના ચોંકમાં કદી પુરવાર કરી શકાય નહીં. અને એ હઠીલા અસંગતને કોઈ ટાળી શકે નહીં.

નવલકથામાં નાયક સરળ પરગજુ એટલો જ નિઃસ્પૃહી, ભલો, સગજુ, જાગ્રત, જવાબદાર, પ્રામાણિક અને પૂરેપૂરો સંવેદનશીલ અનુભવાય છે. એ ખરા સ્વભાવનો છે. જાત સચ્ચાઈને વરેલો છે. ખુદારી છે, ઝિન્દાદિલી છે. સમજો કે એ પોતાના અસ્તિત્વને એક પ્રકારે ભોગવે છે. જ્યારે એ જેમાં મુકાયો છે એ તમામ તંત્રો પાડોશ, ઓફિસ, અદાલત, અદા—લતનો ઓરડો, જેલ માનવ્યથી ઉફરાં ચાલનારાં માનવતાની સાડીબારી નહીં રાખનારા ટેવપરક ચીલાચાલુ અને યંત્રવત છે. મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના વ્યક્તિ અને તંત્ર વચ્ચેના વિવિધ અલગાવોને કામૂએ બરાબર ઉપસાવ્યા છે. એ બધાં ખોખલાં તંત્રોની જડ વ્યવસ્થાઓમાં દેખીતું છે કે મ્યરસોને જ્યાં ને ત્યાં બેહૂદાપણાનો અનુભવ થાય. થાય છે જ, છતાં નોંધવાસરખું એ છે કે એની વૈયક્તિક પ્રસન્નતામાં ઝાઝો ફરક નથી પડ્યો. જેલમાં સૌ કેદીઓ વચ્ચે જીવતો મ્યરસો આપણને દયાજનક નથી લાગતો. વકીલ અને મેજિસ્ટ્રેટ કરેલી તપાસમાં અગિયાર મહિના નીકળી ગયેલા એ દરમ્યાન પણ મ્યરસો દયાજનક નથી દીસ્યો. એને એ લોકોનું વર્તન 'એવું તો માયાળુ લાગયેલું' જાણે એમના કુંટુંબનો હોય ! એ જુદી વાત છે કે એ છાપને એણે 'બેહુદી' ગણેલી'. જેલમાં એને 'અસ્પષ્ટ આશા' રહી છે કે 'કશુંક બની આવશે, કશુંક સુખદ, આશ્ચર્યકારક, 'જોકે, એને એક વસ્તુ ખટક્યા કરી છે, એને તે પહેલાંના દિવસોની પોતાની 'મુક્ત માનવીની જેમ વિચારવાની ટેવ કહે છે 'દાખલા તરીકે એકાએક દરિયાકાંઠે જઈને તરવાની ઈચ્છા મારો કબજો લઈ બેસીતી. પગ—નીચેથી સરી જતાં પાણીનો સુવાળો સ્પર્શ થાય, પછી હું હાથ ફેલાવીને તરૂ તેથી શરીરને જે સુખદ આરામની લાગણી થાયે. આ બધું કલ્પતો હોઉં ત્યારે કોટડીનું સાંકડાપણું મને કૂરપણે મૂઝવી મારતું. છતાં મ્યરસો કમે કમે ટેવાતો જાય છે. એને માનું કહેવું યાદ આવે છે. એ વારે વારે કહ્યા કરતી કે 'લાંબે ગાળે માણસ ગમે તેનાથી ટેવાઈ જાય છે.'

અલબત, થોડા મહિના એના માટે કસોટીકર હતા. છતાં જુદું કહે છે : એમાં ટકી રહેવાને માટે જે મહેનત કરવી પડી તેમાં થી જ મને મદદ મળી' સ્ત્રીના સહવાસની એને વારેવારે પજવતી ઈચ્છા, સિગારેટની તલપ, સમય કેમ કરી પસાર કરવો એ સમસ્યા જોઈતી ઊંઘનો પ્રશ્ન વગેરે એનેક બાબતોને એ સમજપૂર્વક ઉલ્લંઘી શક્યો છે. કામૂએ મ્યરસોના જેલનિવાસ

ની જીવનચર્યા વીગતે વર્ણવી છે. પણ એનો સાર તો એ છે કે એના દાખલામાં સજા ક્રમે ક્રમે 'સજા કે શિક્ષા' નથી રહી. સતતના સાક્ષી વાયનને પણ બધો હિસાબ મળતો રહે છે અને તેઓ પણ જોઈ શકે છે કે સજા માટે જાતે જ એ કેવી તો આસાનીથી સજા થઈ રહ્યો છે. અદાલતમાં એકઠાં થયેલાં સૌ જયુરીના સભ્યો, અખબારના પ્રતિનિધિઓ, એનો વકીલ, સરકારી વકીલ, અને ત્રણ ન્યાયાધીશ સાહેબો નર્યા અનૌપચારિક ધંધાદારી અને ઉપરચોટિયા છે. જ્યારે મ્યરસો વધુને વધુ વેદનશીલ, છતાં ગભરાટ વગરનો તટસ્થ ઉદાસીન, સાથોસાથ સમભાવી વર્તાવા લાગ્યો છે. મ્યરસોની હવે વધારે વ્યંગસભર બનેલી બાનીમાં બધું ખાસ્સું આસ્વાદ્ય પણ બની રહ્યું છે. એને થાય છે 'ખૂનનો આરોપ' જેવી તેવી વાત નથી પોતાને એ અંગે એઓને ખરેખર કશુંક મહત્વનું કહેવાનું છે. રેમો, મેસો વગેરેની અને મેરીની જુબાનીઓ એમ સૂચવે છે કે એ એક અકસ્માત હતો. છતાં સાર તો એમ જ નિપજાવાયો છે કે આ કેસમાં 'અકસ્માત' એક 'સગવડભરી સંજ્ઞા' છે. આખા ગુનાની પશ્ચાદ્ભૂમિ ભારે ગંદી છે ને એને વધારે વિલક્ષણ બનાવનાર આ અપરાધીનું વ્યક્તિત્વ છે. એનામાં સહેજ નૈતિક બુદ્ધિ નથી. એ એક અમાનુષી રાક્ષસ છે. 'મ્યરસોને' સમાજના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને નેવે મૂકનારો, માનુષી લાગણીના સહેજ સરખા ઝળકારા વિનાનો અપરાધી' વગેરે પણ ગણાવાયો છે. મ્યરસો આપણને જણાવે છે કે 'મેં અદાલતને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું કે એ બધું તડકાને કારણે બન્યું પણ હું મારી વાત એટલી તો ઝડપથી કરી ગયો કે શબ્દો એકબીજામાં ગૂંચવાઈ ગયા. હું એટલો તો સભાન બની ગયો હતો કે આખી વાત બેહૂદી લાગવા માંડી ને વાસ્તવમાં કેટલાંક લોકો હસતા પણ સંભળાયા, છેવટે યુકાદો આવ્યો કે 'ફાન્સની પ્રજાવતી' અમુક જાહેર સ્થળે પોતાનો શિષ્ટદે થવાનો હતો.

યુકાદો થઈ ગયા પછીના મ્યરસોના થોડા દિવસોનું નિરૂપણ એકદમ રસપ્રદ છે. ખાસ તો એટલા માટે કે કથા-સાહિત્યમાં નાયકમુખે કરાતા આત્મનિવેદનનું એ એક અવિસ્મરણીય દૃષ્ટાંત છે. સવિશેષે એમાંનો પાદરી સાથેનો પ્રસંગ. પાદરી એને કહે છે, 'આ પછીનું બીજું જીવન હશે એમ તમે કોઈક વાર તો ઈચ્છ્યું જ હશે. મ્યરસોએ હા ભણેલી અને ઉમેરેલું કે 'સહુ કોઈ કોઈ કોઈવાર' એવું ઈચ્છતું હોય છે. સહુ કોઈ, 'કોઈ કોઈવાર' એ શબ્દો મ્યરસોનાં અધાર્મિક દીસતાં પણ હકીકતને એના વૈયકિતક સત્યની પ્રાર્શ્વભૂમાં પડેલા જીવનસત્યોને સમજવામાં અને એ પ્રકારે એના પ્રતિ નાયકત્વને પિ-છાણવામાં ઉપકારક નીવડે એવા છે. પણ પૈસાદાર થવાની ઈચ્છા ઝડપથી તરવાની ઈચ્છા કે મોહું વધારે સુરોળ હોય એવી ઈચ્છાથી વિશેષ એ ઈચ્છાનું કશું મહત્વ નહોતું.' અટકાવીને પાદરીએ જ્યારે એમ પૂછ્યું કે કબરમાં પૂર્યા પછીની એની જિંદગીનો એનો શો ખ્યાલ છે ત્યારે મ્યરસો લગભગ બરાડીને બોલી ઉઠે છે 'હું એવી જિંદગીની કલ્પના કરું છું જેમાં હું આ પૃથ્વીનું જીવન સંભારી શકું. બસ મારે એટલું જ જોઈએ છે. ઈશ્વર વિશે પણ પાદરી કંઈક વધુ કહેવા ચાહતા હતા ત્યારે મ્યરસો કહે છે કે પોતાની પાસે બહુ ઓછો સમય છે અને તેને ઈશ્વર અંગે નથી બગાડવો. મ્યરસો અંદરથી ભાંગી પડે છે પણ ઉત્તરોત્તર ઉશ્કેરાતો મોટો અવાજે ઘાંટા પાડે છે. પાદરી કહે છે એઓ એના માટે પ્રાર્થના કરશે, ત્યારે મ્યરસો એમના પર 'અપમાનની વર્ષા' વરસાવે છે. અને 'એમની સડેલી પ્રાર્થનાઓ' એના માટે વાપરવાની ના પાડે છે. ફેટ ઝાલીને એમને પકડે છે ને કશા આનંદ અને શેષની ઉત્કટતામાં એના મનમાં ત્યાર સુધી ખદબદી રહેલા બધાજ વિ-ચારો એમના પર ઠાલવી દે છે. કહે છે એમનો વિશ્વાસ તો જાણે અડગ હતો અને છતાં એમની એ બધી શ્રદ્ધા સ્ત્રીના એક વાળની તોલે આવે એવી નહોતી. તેઓ મડદાની જેમ રહેતા હતા એટલે પોતે જે જીવી રહ્યા હતા એની એમને ખાતરી નહોતી. પછી આપણને કહે છે 'મારા હાથ ખાલી છે એવું કદાચ લાગે પણ મને મારા વિશે ખાતરી હતી. બીજી બધી જ વસ્તુ વિશે એમનાં કરતાં મને વધારે ખાતરી હતી. પછી સરસ કહે છે કે 'મને આ મારા વર્તમાન જીવનની ખા-તરી છે અને આવી રહેલા મૃત્યુ વિશે પણ ખાતરી છે. અલબત્ત, મારી પાસે તો આટલું જ છે પણ એ સાવ નજીવું તો નથી જ. આ પછીની ક્ષણોમાં મ્યરસોની આક્રમક વૃત્તિ શાંત પડે છે અને એને ઘણું ઘણું એવું સુઝાડે છે, જેને અસંગતિના સ્વીકારબોધ પછીની આશ્વાસક સમજ કહી શકાય : જેમ કે, કશાંને કશાંયને કશું મહત્ત્વ નથી અને શા માટે નથી. બીજા-ઓનું મરણ, માનો પ્રેમ કે એમનો ઈશ્વર- એ બધાથી શો ફેર પડવાનો હતો ? આ દુનિયામાં માનવીઓનો એક જ વર્ગ અને તે વિશિષ્ટ અધિકાર ધરાવનારાઓનો વર્ગ. બધાંને જ એક દિવસ મરણની શિક્ષા થવાની છે, એમનો પણ બીજાની જેમ વધારો આવશે. મ્યરસો પૂછે છે : પોતાની માના મરણપ્રસંગે એત્યેષ્ટિકિયા વખતે કોઈ ન રડે તેથી તેના પર કોઈના ખૂનનો આરોપ મૂકી દેહાંતદંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે એથી શું ફેર પડ્યો ? કારણ કે આખરે તો એનું એ જ થવાનું છે.'

મ્યરસો કહે છે, પછી 'મને લાંબી ઊંધ આવી હશે કારણ કે હું જાગ્યો ત્યારે તારાઓ મારા મુખ પર પ્રકાશતા હતા. બહારના આછા અવાજો અંદર આવતા હતા અને રાતની ઠંડી હવા ધરતીની તથા દરિયાની ખારાશની વાસ સાથે મને જાણે પંખો ઢાળતી હતી. ભરતીનાં મોજાની જેમ નિદ્રાગ્રસ્ત રાત્રિની અદ્ભુત શાંતિ મારામાં છલકાઈ ઉઠી' એ શાંતિ છેલ્લે એને એવી લાગણીથી લઈ જાય છે કે એ જાણે એક નવી જિંદગી શરૂ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો હોય.

સંદર્ભગ્રંથ

1. શાહ, સુમન— ખેવનાપૂર્વક
2. ઠાકર, ભરતકુમાર— આયડેન્ટિટી
3. દલાલ, ભારતી —ઈતરજન